

Kijowski, Jerzy

Ostrołęka w dobie rozbiorowej (wybrane zagadnienia)

Rocznik Mazowiecki 23, 38-51

2011

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Kijowski

Ostrołęka w dobie rozbiorowej (wybrane zagadnienia)

Artykuł traktuje o głównych problemach gospodarczo-społecznych Ostrołęki w okresie zaborów, tj. w latach 1795–1914. Nie jest to bynajmniej „alternatywna” historia miasta w stosunku do istniejącej niemal od pół wieku doskonalej monografii pióra Zofii Niedziałkowskiej¹. Staralem się natomiast znane już powszechnie fakty z dziejów Ostrołęki z tego okresu wzbogacić o nowe, dotychczas nieznanne albo mało znane informacje. Wykorzystane tu zostały m.in. materiały źródłowe z Archiwum Akt Dawnych w Warszawie, *Pamiętnoj książki łomżyńskiej guberni*, oraz niektóre nowe publikacje. Celowo pominięte zostały szczegóły dotyczące bitwy ostrołęckiej z 26 maja 1831 r.² oraz okresu powstania styczniowego, zaś główna uwaga skupiona jest na sprawach dotyczących gospodarki i życia mieszkańców oraz funkcjonowaniu w mieście rosyjskiego garnizonu wojskowego.

Ostrołęka i powiat ostrołęcki weszły w skład zaboru pruskiego na podstawie traktatu z października 1795 r., dotyczącego trzeciego rozbioru Polski³. Organizacją ziem włączonych do Prus (zwanych Prusami Nowowschodnimi – *Neuostpreussen*) z ramienia króla Fryderyka Wilhelma II zajmował się najpierw radca kamery Szwarzbach, a od 14 grudnia 1795 r. minister Leopold Schröter. Kilkanaście dni po jego mianowaniu (26 grudnia) wydany został patent do ludności ziem wcielonych do Prus w trzecim rozbiorze, wzywający do posłuszeństwa nowym władzom:

¹ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka. Dzieje miasta*. Pierwsze wydanie publikacji – 1966 r., drugie – 1975, trzecie – 1983 i czwarte (już po śmierci autorki) – 2002.

² Szerzej o bitwie ostrołęckiej m.in. w: W. Tokarz, *Bitwa pod Ostrołęką*, Poznań 1922; S. Barzykowski, *Historia powstania listopadowego spisana przez posła ostrołęckiego, członka Rządu Narodowego, Kawalera Krzyża Virtuti Militari*, t. IX, Poznań 1884; *150 rocznica bitwy pod Ostrołęką*, Materiały z sesji naukowej w 150 rocznicę bitwy, 26 maja 1981 r., red. W. Majewski, Ostrołęka 1984.

³ Traktat podpisany został 25 października 1795 r., lecz ostateczna decyzja odnośnie granic Rosji i Prus zapadła dopiero 2 lipca 1796 r.

...aby wysłanym generałom, wojsku i komisarzom nie sprzeciwiali się, lecz raczej panowaniu naszemu chętnie się poddali, nas odtąd za swego króla prawnego uznali i przyjęli, nam przysięgę wierności i poddania się wykonali.⁴

W celu lepszego i łagodniejszego zasymilowania tych terenów przez rok były one wprowadzone do administracji przez specjalnych komisarzy pruskich, ale z zachowaniem dotychczasowych polskich urzędników. Językiem urzędowym początkowo również był język polski, zaś w sądach pracowali polscy sędziowie.

Prusacy prowadzili politykę germanizacyjną znacznie łagodniej niż po pierwszym rozbiorze w 1772 r. Wpłynęło na to kilka czynników. Po pierwsze, wzrost świadomości narodowej Polaków oraz rozwój kultury narodowej; po drugie, wewnętrzny rozkład państwa pruskiego; i wreszcie po trzecie, fakt, iż po r. 1795 Polacy stanowili połowę całej ludności Prus. Metodyczne germanizowanie miało następować w szkolnictwie oraz przez wciąganie młodzieży do służby wojskowej. Stopniowo językiem urzędowym stawał się wyłącznie język niemiecki, niemieckie były władze i urzędy oraz prawo.

Na podstawie patentu z 1797 r. nowo włączone ziemie podzielono na dwa departamenty – białostocki i płocki. Ostateczne określenie granic departamentów nastąpiło dopiero 9 czerwca 1799 r., natomiast podział na okręgi został dokonany po r. 1800⁵. Departament płocki dzielił się na sześć powiatów, w tym ostrołęcki⁶. Był to największy powiat składający się z trzech byłych powiatów (ostrołęckiego, ostrowskiego, nurskiego) i liczący wraz z Ostrołęką siedem miast, były to: Ostrołęka, Andrzejewo, Brok, Czyżew, Myszyniec, Nur i Ostrowia (dziś Ostrów Mazowiecka). Ostrołęka w tym czasie była najludniejszym miastem ziemi łomżyńskiej, liczącym 304 dymy i 1824 mieszkańców, podczas gdy Łomża odpowiednio – 194 dymy i 1166 mieszkańców (dane z 1797).

Po 1795 r. miasto utraciło stanowisko prezydenta, a zwierzchnikiem władzy wykonawczej ponownie został burmistrz. Ogólnie znaczenie władz miejskich uległo zmniejszeniu na rzecz administracyjnych władz pruskich, a Ostrołękę zaczęto nazywać nie wolnym miastem, a miastem Jego Królewskiej Mości Pruskiej. Faktycznie najwyższą władzę sprawował burmistrz policyjny, podlegający landratowi⁷. Podobnie jak większość innych miast Mazowsza, i to miało charakter rolniczy, bowiem właśnie uprawa ziemi stanowiła podstawę życia mieszczan. Liczba ludności powiatu wynosiła 51 432 przy 8572 dymach i był to w całym departamencie najludniejszy powiat, który z kolei dzielił się na parafie. Na czele władz powiatowych stali landraci, przy czym w powiecie ostrołęckim stanowisko to pierwotnie pełnił tymczasowo pruski generał Wyszowaty, a po nim landratem został pruski porucznik Słomski⁸.

⁴ Tekst patentu króla za: J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neuostpreussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 41.

⁵ Ibidem, s. 183, 184.

⁶ Były to powiaty: lipnowski, mławski, ostrołęcki, przasnyski, pułtuski i wyszogrodzki.

⁷ A. Kociszewski, *Mazowsze w epoce napoleońskiej*, Ciechanów 1976, s. 49.

⁸ J. Wąsicki, *Ziemie polskie...*, op. cit., s. 210-211.

5 maja 1798 r. przedstawiciele duchowieństwa, szlachty i mieszczan z ziem polskich włączonych do Prus złożyli w Królewcu hołd nowo wybranemu królowi, Fryderykowi Wilhelmowi III. Miesiąc później ów monarcha gościł w Ostrołęce, odbywając przy tym przegląd stacjonujących tu wojsk, o czym informowała kronika klasztorna, iż był tu „nieprzewyciężony i bardzo potężny Fryderyk Wilhelm III”⁹. Ostrołęka należała w tym czasie do jednego z największych miast Mazowsza płockiego (po Płocku i Pułtusku). Miał tu swą siedzibę Sąd Powiatowy, Komisja Sprawiedliwości, Komisja Policji, tu także stacjonowało wojsko, a konkretnie – szwadron Bośniaków.

W czasie wojny rosyjsko-francuskiej Ostrołęka przez około pół roku (od stycznia prawie do końca czerwca) była na linii frontu. Spowodowało to wielkie zniszczenie miasta. Do tego doszły inne uciążliwości czasu wojny, takie jak postoje wojsk, rekwizycje i grabieże. Najbardziej ucierpiała ulica Farska (dziś Farna), Ławska, Łomżyńska (dziś Tadeusza Kościuszki, Romualda Traugutta i I Armii Wojska Polskiego) oraz Studzienna (obecnie Wiktora Gomulickiego). Wiele budynków zostało rozebranych w celu postawienia miejskich fortyfikacji. To wszystko nałożyło się na znaczne straty poniesione jeszcze w czasie insurekcji kościuszkowskiej – straty w ludziach, budynkach i majątku ruchomym podczas odpierania wojsk pruskich. Duże wydatki ponieśli także mieszkańcy w postaci podatków i ponoszenia ciężaru utrzymania wojsk (głównie francuskich i rosyjskich) liczących w sumie ponad 200 000 ludzi. Dwukrotnie przez Ostrołękę przechodziły wojska francuskie – w 1812 r. idące na Rosję i następnie powracające z niej. „Powrót rozbitków. Miasto ogołocone z żywności” – pisze Zofia Niedziałkowska¹⁰.

Wiele dóbr rządowych zostało przekazanych w użytkowanie dowódcom francuskim, i tak np. wybitny wódz, marszałek Francji, Michał Ney, otrzymał dawne księstwo sieluńskie, a w tym m.in. miejscowości: Goworowo, Żabin, Jawory, Pokrzywnica, Lipianka i Kruszewo¹¹. Duży był także wkład mieszkańców Ostrołęki i regionu w organizację wojska polskiego, walczącego u boku armii francuskiej. Już wiosną 1807 r., po wycofaniu się Rosjan z Puszczy Zielonej, płk Zawadzki i mjr Szremer rozpoczęli w Myszyncu tworzenie oddziału kurpiowskiego.

Dodatkowemu zniszczeniu uległa Ostrołęka w wyniku dużego pożaru, który miał miejsce w 1811 r. Niemiecki historyograf Henryk Grossman w swym opisie Księstwa Warszawskiego z 1809 r. podaje, że położenie miasta jest „przednie do kupiectwa, ale równocześnie najzdadniejsze do założenia twierdzy”. Rzeczywiście uznano miasto za ważny punkt strategiczny i planowano tam wybudowanie twierdzy, jednak pomysłu tego nie zrealizowano.

Po włączeniu Ostrołęki do zaboru pruskiego zmienił się nieco skład narodowościowy mieszkańców, bowiem oprócz Polaków w mieście mieszkało kilka, a pod koniec omawianego okresu kilkadziesiąt rodzin żydowskich i kilka niemieckich. Żydzi skorzystali z wydanego w 1802 r. pozwolenia rządu na zamieszkiwanie we

⁹ *Kronika klasztorna*, Archiwum Parafialne, s. 41.

¹⁰ Z. Niedziałkowska, *Kronika najważniejszych wydarzeń z dziejów miasta Ostrołęki*, Ostrołęka 1989, s. 15.

¹¹ J. Kazimierski, *Dzieje północno-wschodniego Mazowsza 1525–1864*, w: *Dzieje ziem województwa ostrołęckiego*, Warszawa 1984, s. 81.

wszystkich miastach, zakładanie fabryk, prowadzenie karczem oraz zajmowanie się handlem, rzemiosłem i usługami. Nie jest znana dokładna data pojawienia się ludności żydowskiej w Ostrołęce, należy jednak przypuszczać, iż nastąpiło to na przełomie XVIII i XIX wieku. Dane statystyczne z 1792 r. nie wykazują w ogóle Żydów w Ostrołęce, natomiast w 1808 r. było ich 99 wśród 2036 osób (czyli około 5%), przy czym dane dotyczą mieszkańców miasta wraz z przedmieściami. Dla przykładu w Myszyńcu było 86 Żydów na 1087 osób tj. około 8%, ale w sąsiednim Makowie aż 2007 na 2779, czyli około 73%. Według akt miejskich, w 1812 r. w Ostrołęce zamieszkiwało 14 rodzin żydowskich w tym 4 kramarzy, 3 szynkarzy, 3 rzeźników, zegarmistrz, czapnik, rzezak i szkolnik. W okresie Księstwa Warszawskiego podjęta została pierwsza próba utworzenia w Ostrołęce rewiru żydowskiego, ale zakończyła się niepowodzeniem. Liczba ludności niemieckiej była znacznie niższa i na początku XIX w. wynosiła w całym powiecie ostrołęckim zaledwie 148 osób. Liczba ta wprawdzie wzrastała, ale dość powoli, dlatego też m.in. w Ostrołęce nie została zrealizowana planowana budowa kościoła ewangelicko-augsburskiego.

Stosunkowo nieźle wyglądała sytuacja w szkolnictwie. Istniały tu dwie szkoły: parafialna (nosząca nr 125) i bernardyńska, która była jedną z ośmiu szkół średnich, działających w departamencie plockim¹². Siedziba jej znajdowała się przy ul. Studziennej nr 227¹³. Na początku XIX w. wybudowany został przez władze pruskie – obok kościoła farnego – nowy murowany budynek, który w czasie wojny rosyjsko-francuskiej (1806–1807) uległ częściowemu zniszczeniu i zlokalizowano w nim wojskową piekarnię¹⁴. Szkołę przeniesiono wówczas do budynków klasztornych zakonu bernardynów (być może połączono ją ze szkołą zakonną). „Ma nauczyciela początki dającego – czytamy w sprawozdaniu z 1817 r. – który utrzymuje się ze składki na szkołkę przez obywateli i mieszkańców miasta i przedmieścia. Dawno była utrzymywana przez plebana na poświętnem¹⁵, bez funduszu, przed zniszczeniem wojennym, jak proboszcza tak parafian”. Do 1817 r. uczył tam Rudolf, „który ze starości i osłabienia usunął się od obowiązku, tymczasowo uczy początków Teodor Świerkowski, bez patentu”¹⁶. Uczyło się tam kilkudziesięciu uczniów, np. w 1817 r. było ich 44 w tym 23 chłopców, 10 dziewcząt, 9 chłopców żydowskich i 2 ewangelickich, „ale na zimę zwiększy się liczba dzieci”¹⁷.

Chcąc podnieść poziom szkolnictwa, a przy tym sukcesywnie germanizować Polaków, władze pruskie otworzyły dla Prus Nowowschodnich seminarium w Ełku. Kształcili się tam w cyklu dwuletnim nauczyciele, przy czym kandydaci musieli posiadać znajomość języków zarówno niemieckiego, jak i polskiego. Znane

¹² A. Kociszewski, *Mazowsze...*, op. cit., s. 51

¹³ Nr 227 oznacza prawdopodobnie numer działki w mieście, a nie jak dzisiaj numer domu przy danej ulicy.

¹⁴ W 1829 r. budynek szkolny rozebrano, ponieważ „przez nowy kierunek traktu kowieńsko-petersburskiego nie może pozostać na miejscu”.

¹⁵ Poświętne to tereny przylegające do kościoła farnego.

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej – AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej – KRSW), sygn. 4516, s. 75; M. Sołtysiak, *Ratusz w Plocku*, Plock 1981, s. 50-53.

¹⁷ A. Kociszewski, *Mazowsze...*, op. cit., s. 51.

są nazwiska niektórych uczniów tego seminarium, pochodzących z Ostrołęki. I tak w 1801 r. wśród seminarzystów elckich był Paweł Zawarski, w 1802 jeden z absolwentów (o nieznanym nazwisku) rozpoczął pracę w naszym mieście, a w 1804 r. studiował Józef Jakubowski¹⁸.

Po pokonaniu wojsk pruskich przez Francuzów 12 stycznia 1807 r. powołany został polski rząd tymczasowy pod nazwą Komisja Rządząca. Utrzymano podział na departamenty i powiaty z niezmiennym ich obszarem, natomiast władze pruskie zastąpiono Polakami. Departamentami kierowały Izby Administracyjne z prezesami na czele, powiatami rządziły Izby Powiatowe Wykonawcze (prezes plus czterech konsyliarzy). Zorganizowano także sądy ziemskie (dla szlachty) i sądy pokoju. Powołano sędziów oraz pisarzy aktowych (w Ostrołęce został nim Tomasz Klicki), jak też oficjalistów skarbowych (w Ostrołęce – exator Michał Słupecki i dozorca Franciszek Kieszczyński)¹⁹. Ważną rolę w tym okresie odgrywał Jan Zambrzycki z Troszyna oraz Mikołaj Glinka ze Szczawina (gmina Goworowo). Jan Zambrzycki decyzją Komisji Rządzącej, kierowanej przez Józefa Wybickiego, 19 września 1807 r. mianowany został sędzią pokoju w Pułtusk, zaś w pięć lat później na mocy dekretu Fryderyka Augusta z 14 września 1812 r. powołano go na marszałka powiatu ostrołęckiego. Również sędzią pokoju w Pułtusk był od 1807 r. przedstawiciel znanej rodziny Glinków – Mikołaj Glinka ze Szczawina, który też jako członek Komisji Prawodawczej przygotowywał propozycje nowych rozwiązań prawnych dla Rady Stanu, mających na celu wprowadzenie kodeksu Napoleona w Księstwie Warszawskim. W 1812 r. wybrany marszałkiem pospolitego ruszenia w departamencie płockim, zasiadał także w Komitecie Centralnym Rad Departamentowych Księstwa Warszawskiego, jak również przewodniczył Izbie Sprawiedliwości w departamencie płockim²⁰.

7 i 9 lipca 1807 r. nastąpiło podpisanie w Tylży porozumienia między Napoleonem a Aleksandrem I o utworzeniu Księstwa Warszawskiego z części ziem dawnej Rzeczypospolitej. Dekret z 19 grudnia 1807 r. wprowadzał podział Księstwa na departamenty, powiaty i zgromadzenia gminne, przy czym podział na departamenty i powiaty nie uległ zmianie w stosunku do okresu rządów pruskich. Ostrołęka była wówczas stolicą powiatu ostrołęckiego, a ten z kolei należał do województwa płockiego, od r. 1837 – do guberni płockiej, zaś po 1866 – do guberni łomżyńskiej. Powiat ostrołęcki do 1866 r. został niezmiennym w stosunku do czasów pruskich, obejmował te same trzy powiaty: ostrołęcki, ostrowski i nurski oraz obszar około 5000 km² (dzisiaj 2099 km²). Powiat dzielił się na parafie, a po 1864 r. na gminy. W 1845 r. były to następujące parafie: Andrzejewo, Brok, Czerwin, Czyżewo, Goworowo, Jasienica, Jelonki, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Nur z filią Boguty, Ostrołęka, Ostrów, Piski, Poręba, Rosochate, Rzekuń, Troszyn, Wąsewo, Zaręby i Zuzela – w sumie 21 parafii²¹. Po 1866 r., po zmniejszeniu

¹⁸ Ibidem, s. 53.

¹⁹ Ibidem, s. 142 i 143.

²⁰ Za: M. Manteusslowa, *Mikołaj Glinka*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, Kraków–Wrocław 1936–1990, t. V, s. 206.

²¹ Archiwum Łomżyńskie, Interesa konsystorskie przez dziekana ostrołęckiego odbywane 1820–1823, sygn. II 82, k. 50.

obszaru powiatu ostrołęckiego, w jego skład wchodziły gminy: Czerwin, Dylewo, Goworowo, Myszyńiec, Nakły, Nasiadki, Piski, Rzekuń, Szczawin, Troszyn i Wach.

Wielką szansą dla Ostrołęki stał się projekt budowy w tym mieście manufaktury włókienniczej, zwanej nieco na wyrost fabryką włókienniczą lub fabryką tkanek lnianych i bawełnianych. Przedsięwzięcie to wynikało z ogólnego projektu uprzemysłowienia kraju i likwidacji nierówności w rozwoju gospodarczym. Autorem przedsięwzięcia był minister skarbu, Ksawery Drucki-Lubecki. Inwestycja miała mieć charakter kompleksowy. Oprócz budowy osady rękodzielniczej planowano regulację Narwi, budowę cegielni oraz ogólne zagospodarowanie miasta²². Prace rozpoczęły się wiosną 1826 r. Wybudowana została cegielnia w Siedliskach, 10 domów drewniano-murowanych dla fachowców (przede wszystkim z zagranicy), rozpoczęto prace nad obwałowaniem Narwi i urządzeniem osady (wydzielenie działek pod nowy rynek, kościół, ogród spacerowy i domy mieszkalne). Niestety wszystkie te plany pokrzyżował wybuch powstania listopadowego i wojna polsko-rosyjska.

Z tych burzliwych wydarzeń Ostrołęka wyszła bardzo zniszczona głównie w wyniku stoczonej tu 26 maja 1831 r. bitwy. Miasto utraciło ponad połowę domów, m.in. bardzo ucierpiał ratusz, rynek i ulica Ławska (obecnie Bartosza Głowackiego) oraz obiekty sakralne, tj. klasztor i kościół bernardyński oraz kościół farny. „Kościół parafialny w Ostrołęce podczas bitwy ostrołęckiej utracił dzwonnice z trzema dzwonami, spaleni uległ dach kościoła i sygnatura. Ogółem straty oszacowano na 15 810 złp”²³. Całkowitemu zniszczeniu uległa osada fabryczna, zwana fabryką włókienniczą lub Nowym Miastem, budowana na prawym brzegu Narwi. Co gorsza, po zakończeniu działań wojennych zrezygnowano z jej odbudowy i kontynuowania prac przy tej inwestycji.

Ludność miasta liczyła wówczas 1666 mieszkańców. Sukcesywnie następował wzrost, ale szybsze jego tempo nastąpiło dopiero w latach osiemdziesiątych XIX w. W 1847 r. liczba mieszkańców wynosiła 2042 osoby (w tym 1027 Polaków i 1015 Żydów)²⁴, w 1883 – około 5000²⁵, a w 1897 r. – 7965 z przedmieściami (z wojskiem prawie 13 000)²⁶. Znaczny wpływ na zmniejszenie liczby ludności miała epidemia cholery, która nawiedziła miasto w 1832 r. Omawiany okres należy do jednego z najcięższych i najtrudniejszych w całej niemal 600-letniej historii miasta, charakteryzuje się znacznym zastojem, a nawet cofnięciem się w poziomie rozwoju do czasów sprzed 1826 r., czyli momentu rozpoczęcia budowy osady włókienniczej. Niewiele przyniosła Ostrołęce pomoc władz centralnych, wprawdzie miasto otrzymało pewne wsparcie jako rekompensatę za straty wojenne, ale było ono stanowczo niewystarczające w stosunku do potrzeb.

²² AGAD, KRSW, 4461, akt 1 Dzieło urzędzenia osady dla rękodzielników.

²³ AGAD, KRSW, nr 6979.

²⁴ AGAD, KRSW, akta m. Ostrołęki z lat 1832–1868, 4443–4460.

²⁵ *Pamiętniaka książka łomżyńskiej guberni*, 1883 r., s. 14; Podana jest tam liczba 7050 mieszczan, ale w tym około 2000 stanowili mieszkańcy Myszyńca.

²⁶ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, op. cit. (wyd. czwarte), s. 185.

Władze miasta składały się z burmistrza i ławników. Burmistrz (od 1837) był mianowany przez gubernatora, zaś ławnicy wybierani przez mieszkańców miasta posiadali jedynie głos doradczy. Burmistrz wspólnie z ławnikami tworzył Urząd Muncypalny, przemianowany potem (1842) na Magistrat. W mieście nadal funkcjonowały cechy, których w połowie XIX w. było siedem: szewców, piekarzy, krawców, rzeźników, kowali, garncarzy i stolarzy. Poza cechami pozostawali Żydzi trudniący się przede wszystkim handlem i rzemiosłem. Oprócz Polaków i Żydów byli w Ostrołęce również Rosjanie (urzędnicy i wojskowi). W 1847 r. rozpoczęto w Ostrołęce wznoszenie pomnika w miejscu bitwy z 26 maja 1831 r., sławiącego zwycięstwo wojsk carskich nad Polakami.

W mieście istniała tylko jedna szkoła, do której uczęszczało od 60 do 70 dzieci, zaś w 1858 r. otwarto szkołę rzemieślniczą. Bardzo słabo wyglądało szkolnictwo w powiecie. W połowie XIX w. szkoły istniały w takich miejscowościach jak: Czerwin, Goworowo, Kadzidło, Kleczkowo, Myszyniec, Piski, Rzekuń i Troszyn. Na około 70 mieszkańców przypadał zaledwie jeden uczeń, a liczba analfabetów w powiecie wynosiła ponad 80%. Przed powstaniem styczniowym uczono po polsku, ale od 1840 r. zalecano język rosyjski jako przedmiot. Oprócz szkół publicznych istniały także nielegalne szkoły prywatne, działające najczęściej w sezonie zimowym. Bardzo często w takiej szkole nauczycielem był organista lub ksiądz.

Największą inwestycją w mieście w tym okresie była budowa szpitala powiatowego. Istniał co prawda dotychczas drewniany szpital, ale budynek był mocno spróchniały i wkrótce rozebrany na opał²⁷. Podczas pobytu cara Mikołaja I w Ostrołęce w 1840 r. mieszczenie zwrócili się do niego z prośbą o wsparcie finansowe i otrzymali je. Była to zapomoga pieniężna od rządu oraz wynagrodzenie za budynki zniszczone w czasie wojny. Środki uzyskiwano także z dobrowolnych ofiar mieszkańców powiatu ostrołęckiego i sąsiednich. Rząd przydzielił również bezpłatnie drzewo na budowę, które bezinteresownie zwozili okoliczni ziemianie. Cegły produkowali sami ostrołęczanie. Inicjatorem budowy szpitala była Powiatowa Rada Opiekuńcza z jej prezesem Józefem Glinką. Ogólny koszt budowy szpitala wyniósł około 5 tysięcy rubli, z czego ponad połowę w różny sposób zebrali sami mieszkańcy.

Szpital oddany został do użytku jesienią 1848 r. Był to duży, piętrowy budynek w stylu neoklasykistycznym (przy ul. Farnej, obecnie Szpitalna). Liczył 11 sal mogących pomieścić 40 łóżek. Przyjmowani byli do niego wszyscy chorzy bez względu na narodowość i wyznanie (poza chorymi umysłowo). Jedna sala przeznaczona była wyłącznie dla wojskowych zgodnie z decyzją rządu, który na ten cel przyznał specjalny pieniężny dodatek w kwocie 750 rubli. Szpital nosił nazwę Szpital Powiatowy Świętego Józefa w Ostrołęce. Patron szpitala wybrany został w celu uhonorowania zasług Józefa Glinki – prezesa Powiatowej Rady Opiekuńczej, pochodzącego z najbogatszej w Ostrołęckiem rodziny Glinków ze Szczawina.

²⁷ Księga inwentarzowa i architektoniczna parafii pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Ostrołęce, s. 57.

W połowie XIX w. niemal równocześnie zostały odrestaurowane obydwie ostrołęckie kościoły: farny oraz bernardynów. Jak już wspomniałem, zostały one bardzo zniszczone podczas bitwy 1831 r. W klasztorze bowiem bronili się „Czwartacy”, których wyparto ostatecznie ogniem z dział. Kościół farny niemal cały dzień znajdował się na linii ognia i całkowitemu zniszczeniu uległ dach, naruszone zostało sklepienie, spłonęła też dzwonnica i stopione dzwony. Ucierpiały także domy na placu kościelnym i dom kościelny, w którym mieściła się szkoła i wikariat. Środki na odbudowę świątyń pochodziły przede wszystkim z dobrowolnych składek mieszkańców i w jakimś stopniu ze wsparcia finansowego władz państwowych. Przy odbudowie kościoła farnego wbudowano w jego zewnętrzne ściany kule armatnie, pochodzące jeszcze z czasów wojen szwedzkich oraz bitwy z 26 maja 1831 r. (kule tkwiły tam jeszcze do końca lat siedemdziesiątych XX w.). Na nowo otoczony został murem cmentarz przykościelny i cmentarz parafialny, wybudowano murowaną dzwonicę, wyremontowano organy, odnowiono wewnątrz kaplicy Matki Boskiej Różańcowej wraz z Jej wizerunkiem i umieszczono tam nowy obraz z wizerunkiem Chrystusa Ukrzyżowanego, zbudowany został dom kościelny. Wszystkie te prace prowadził niezwykle zasłużony dla Ostrołęki ksiądz proboszcz, Wojciech Dłużniewski. Z osobą tego kapłana wiąże się sprawa tzw. legatu, czyli zapisu na rzecz miasta, znajdującego się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie²⁸, na mocy którego spadek po śmierci księdza Dłużniewskiego przeznaczony został przede wszystkim na przytułek dla starców oraz dla kościołów, księży i ludzi ubogich²⁹.

Od upadku powstania listopadowego aż do lat osiemdziesiątych XIX w. w Ostrołęce znajdował się niewielki garnizon wojskowy. Jednym z zadań stacjonujących tu żołnierzy było chronienie pomnika wzniesionego w 1847 r. na nadnarwiańskich błoniach, w miejscu najkrwawszych walk w bitwie 26 maja 1831 r. Była to monumentalna budowla wykonana z żelaza, w kształcie kolumny, bogato ornamentowana pozłacanymi elementami z brązu. Na szczycie znajdowała się gwiazdzista bania, u podstawy złożone orły i obraz św. Jerzego. Pomiędzy liśćmi laurowymi i dębowymi znajdowały się cztery napisy informujące o zwycięstwie rosyjskim (konkretnie o uśmierzeniu polskich buntowników – *miatieżników*), stratach obu walczących stron i dowódcach wojska rosyjskiego. Pomnik wzniesiony został przez władze carskie, ale z funduszy Królestwa Polskiego i miał być symbolem zwycięstwa prawosławnych Rosjan nad katolickimi Polakami³⁰. Na czas budowy pomnika do Ostrołęki przybyła znaczna liczba Rosjan, którzy zajęli się jego realizacją. Stanowili oni – obok żołnierzy i urzędników administracyjnych – kolonię rosyjską.

Nasilanie się ruchu narodowo-wyzwoleńczego w Królestwie Polskim na początku lat sześćdziesiątych XIX w. spowodowało obsadzenie zwiększonej liczby żołnierzy rosyjskich na tym obszarze. Podczas panowania cara Aleksandra II

²⁸ AGAD, Rada Główna Opiekuńcza Szpitali, sygn. 309.

²⁹ Ibidem.

³⁰ J. Mironczuk, *Mniejszości wyznaniowe chrześcijańskie w Ostrołęce i powiecie ostrołęckim (od schyłku XVIII w. do współczesności)*, Ostrołęka 2007, s. 33.

(1855–1883) rozpoczęto reformę całego systemu obronnego kraju. Była to decyzja wynikająca z konieczności umocnienia tego systemu po klęsce Rosji, poniesionej w wojnie krymskiej – przegrana dobitnie pokazała zacofanie militarne obszarów Cesarstwa. Reforma realizowana była głównie przez długoletniego ministra wojny, jednego z bardziej liberalnych działaczy państwowych, generała adiutanta Dymitra A. Milutina, i obejmowała całość zagadnień – od problematyki strategicznej do kroju żołnierskich mundurów. Imperium rosyjskie zostało podzielone na dwie części: przygraniczną i wewnętrzną, przy czym w pierwszej miały stacjonować wojska czynne, w drugiej zaś rezerwowe. 18 lipca 1862 r. rozwiązano Armię I, stacjonującą na zachodzie Cesarstwa, tj. na ziemiach Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Zachodniej Ukrainy. W jej miejsce utworzono trzy okręgi wojskowe: Warszawski, Wileński i Kijowski³¹. Na czele wojsk okręgu warszawskiego stał głównodowodzący, będący równocześnie namiestnikiem Królestwa Polskiego. Warszawski Okręg Wojskowy, należący do grupy zachodnich okręgów nadgranicznych dysponował znaczną liczbą żołnierzy. Jeszcze przed wybuchem powstania styczniowego było ich około 100 000, a w listopadzie 1863 r. – ponad 160 000. Wstępną ocenę strategicznego położenia Rosji, coraz częściej zakładającej możliwość wojny z Niemcami i Austrią, przeprowadził gen. Mikołaj M. Obruczew. Swoje wnioski przedstawił najpierw ministrowi Milutinowi; następnie zostały one zatwierdzone 12 marca 1873 r. na pierwszym posiedzeniu Tajnej Rady, obradującej pod przewodnictwem cara Aleksandra II³². Rozpoczęte prace zostały przerwane przez wojnę Rosji z Turcją; powrócono do nich w 1882 r.

Liczba wojsk rosyjskich w Ostrołęce i okolicy uległa zwiększeniu już na początku lat sześćdziesiątych XIX w. w związku z napięciami politycznymi w Królestwie i rozwojem ruchu patriotycznego. Po wprowadzeniu w październiku 1861 r. stanu wojennego w Królestwie Polskim³³ naczelnikiem wojennym miasta i powiatu został pplk Pietrow. Zgromadzono tu dość znaczne siły, m.in. 3. baterię 2. połowej brygady kawalerii. Odbywały się wówczas w Ostrołęce, podobnie jak i w całym kraju liczne manifestacje i wystąpienia. Jedną z największych uroczystości miała miejsce 26 maja 1861 r. w 30. rocznicę ostrołęckiej bitwy. Jak podaje Zofia Niedziałkowska, „czterej żołnierze rosyjscy, prawosławni, nieznający nawet języka polskiego, przejęci wzruszeniem tłumu, z odkrytymi głowami uczestniczyli w manifestacji”³⁴.

W tym też czasie w Ostrołęce miały miejsce dwa wydarzenia z udziałem wojska. Pierwsze z nich to rozpędzenie przez oficera artylerii, Prianisznikowa, manifestacji patriotycznej, zorganizowanej na pożegnanie aresztowanych ostrołęckich księży wywożonych do twierdzy w Modlinie. Drugie wydarzenie z 23 września 1861 r. to otoczenie przez wojska rosyjskie – dowodzone przez

³¹ AGAD w Warszawie, *Przewodnik po zasobie*, t. II: *Epoka porozbiorowa*, Warszawa 1998, s. 586.

³² A. Wap, *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994, s. 11.

³³ W guberni łomżyńskiej stan wojenny został wprowadzony w 1862 r. i zniesiony dopiero 28 września 1908 r., a więc trwał niemal pół wieku.

³⁴ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, op. cit., s. 172.

ppłk. Pietrowa – budynku, w którym odbywały się wybory władz miejskich i powiatowych oraz zmuszenie zgromadzonych do jego opuszczenia³⁵.

W powstaniu styczniowym nie było większych bitew w Ostrołęce ani najbliższej okolicy, toteż miasto nie uległo żadnym zniszczeniom, jednak wielu jego mieszkańców czynnie zaangażowanych w walki poddano represjom. Natomiast do wielu potyczek dochodziło w północnej części powiatu, tj. w Puszczy Zielonej, z których największą była bitwa pod Myszyńcem, stoczona 9 marca r. 1863³⁶. Po upadku powstania rząd carski podjął szereg działań mających na celu zniesienie odrębności Królestwa. Zlikwidowane zostały rady miejskie (w 1865), wyższe stanowiska obsadzano wyłącznie Rosjanami, wprowadzono język rosyjski do urzędów i sądów. Znane są nazwiska niektórych burmistrzów i naczelników powiatu ostrołęckiego, którzy faktycznie decydowali o najważniejszych sprawach miasta Ostrołęki. I tak w 1886 r. stanowisko naczelnika piastował Emil Edwardowicz Liustich, w 1894 i 1914 – Aleksander Antonowicz Blumenfeld, burmistrzem w 1886 był Antoni Iwanowicz Lubowicki, a w 1894 – Zygmunt Butkiewicz³⁷. O Antonim Lubowickim możemy dowiedzieć się z *Pamiętnoj kniżki...: „Burmistrz od 17 kwietnia 1876 r., w służbie od 15 I 1846 r. Odznaczony medalem św. Stanisława 3 stopnia i brązowym medalem na pamiątkę uśmierzenia polskiego buntu 1863–1864”*³⁸.

Pod koniec XIX wieku nastały dla Ostrołęki lata lepsze, na co wpływ miała m.in. budowa linii kolejowej. Decyzja o niej zapadła w 1891, a pierwszy pociąg wjechał do Ostrołęki 1 września 1893 r. – konkretnie do wsi Kaczyny, bo tu została zlokalizowana stacja kolejowa. Dzięki niej miasto uzyskało połączenie z Małkinią i Łapami, a w cztery lata później z Tuszczem. Pozytywny wpływ na gospodarkę miasta i regionu miało także skoszarowanie w Wojciechowicach garnizonu rosyjskiego, jak też zwiększenie ruchu na Narwi, związane z uruchomieniem Kanału Augustowskiego. W 1886 r. Ostrołęka liczyła 439 domów i 5865 mieszkańców, natomiast na koniec 1907 – 11 455 osób, czyli w ciągu około 20 lat liczba ludności powiększyła się prawie o 100%.

Nadal jednak nie było w mieście żadnego większego zakładu produkcyjnego. Poza warsztatami rzemieślniczymi istniała bursztyniarnia (której wyroby sprzedawano nie tylko w kraju, ale i za granicą), dwa zakłady wyrobów skórzanых, trzy fabryczki świec, trzy wiatraki, dwa młyny, dwie warzelnie miodu, trzy serownie, dwie fabryczki miodu, dwie destylarnie, cegielnia i browar. Największy zakład przemysłowy, jakim był młyn wodny na Omulwi – przerabiający około 20 000 korcy³⁹ rocznie – znajdował się już poza granicami miasta w Olszewie⁴⁰. Na przełomie XIX i XX w. pojawiły się jeszcze dwie fabryczki kafli, zakład produkujący guziki z masy perłowej oraz jeszcze dwa browary, z których największy był w Łazku na przedmieściu Ostrołęki.

³⁵ [W. Przyborowski], *Historia dwóch lat 1861–1862* przez Z.L.S., t. III, Kraków 1894, s. 205–206 i 297–298.

³⁶ S.J. Dziewirski, *Powstanie styczniowe w Puszczy Zielonej*, w: *120 rocznica powstania styczniowego na ziemiach województwa ostrołęckiego 1863–1983*, red. nauk. L. Ratajczyk, Warszawa 1984, s. 42–43.

³⁷ *Pamiętnaja kniżka łomzińskiej gubernii, lata 1886, 1894 i 1914*.

³⁸ *Ibidem*, rok 1886.

³⁹ Korzec – jednostka objętości ciał sypkich w XIX w., było to około 128 litrów.

⁴⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, t. VII, s. 692.

Zgodnie z planami zagospodarowania Ostrołęki z 1866 i 1878 r. miasto miało być prawidłowo zagospodarowane, a jego zabudowa z główną arterią – ulicą Mikołajewską (dziś Tadeusza Kościuszki i Romualda Traugutta) – rozwijać się miała w kierunku Wojciechowic. Ważną rolę w życiu miasta odgrywały cotygodniowe targi oraz jarmarki, których w Ostrołęce odbywało się rocznie sześć w środy po: św. Walentym, św. Józefie, Wniebowstąpieniu NMP, Podniesieniu Pańskim, Wszystkich Świętych i po 8 listopada⁴¹.

W latach siedemdziesiątych XIX w. w Ostrołęce ulokowany został dość duży garnizon wojsk carskich. Mieścił się on w drewnianych koszarach przy szosie łomżyńskiej (dzisiejsza ul. Romualda Traugutta), naprzeciwko parku miejskiego, który został urządzony mniej więcej w tym samym czasie⁴². W latach osiemdziesiątych władze carskie podjęły decyzję o budowie w Ostrołęce osady wojskowej zwanej „Obozem Niżegorodzkim”. Miało to ścisły związek z pogorszeniem się stosunków rosyjsko-niemieckich. Na potrzeby wojny z Niemcami teren Pona-
rwia był przygotowywany pod względem fortyfikacyjnym. Był to okres intensywnej rozbudowy jego infrastruktury militarnej. Planowane działania przeciwko Niemcom i Austro-Węgrom spowodowały konieczność wzmocnienia systemu twierdz i garnizonów.

Na przełomie XIX i XX w. ogółem na terenie Rosji znajdowało się 13 okręgów wojskowych, z czego 8 w części europejskiej. Okręg warszawski liczył 5 korpusów armii – VI, XIV, XV, XIX i XXIII⁴³. Garnizon ostrołęcki wchodził w skład VI korpusu (łomżyńskiego) i XV (warszawskiego). Był to związek wojsk skierowanych przeciwko Niemcom. Wojska rozlokowane były w oparciu o największe rzeki na tym terenie, czyli Bug, Narew i Biebrzę. Związek obejmował całą gubernię łomżyńską, nadnarwiańskie obszary guberni płockiej i zachodnią część guberni grodzieńskiej⁴⁴. W skład VI korpusu armii, którego sztab mieścił się w Białymstoku (przejęciowo w Łomży), wchodziły m.in.: 4. dywizja piechoty w Łomży, wraz z 1. brygadą (13. Białozierski Pułk Piechoty i 14. Ołowiecki Pułk Piechoty), 4. dywizja kawalerii w Białymstoku i 10. batalion saperów w Ostrołęce-Wojciechowicach. Z kolei w XV korpusie armii (sztab w Warszawie) były m.in. 6. dywizja piechoty ze sztabem i 2. brygadą w tym dwoma pułkami (23. Pułk Niżowski i 24. Pułk Symbirski) w Ostrowi oraz 1. brygada z 22. Pułkiem Niżegorodzkim w Ostrołęce. Stacjonował tu także 16. Głuchowski Pułk Dragonów.

Ostrołęka traktowana była jako przeprawa i ważny węzeł komunikacyjny (w tym i kolejowy). Groble na lewym brzegu Narwi były wykorzystane w bitwie ostrołęckiej w maju 1831 r. i tam Rosjanie zbudowali w latach osiemdziesiątych XIX w. fort ziemny, pięcioboczny z wałami (zwany dzisiaj potocznie fortami Bema). Na lewym, wyższym brzegu stanęły baterie. Był to przyczółek mostowy, zwany również zaporą-przedmościem dla podkreślenia jego walorów zaczepno-

⁴¹ *Pamiętniaka kniżka...*, rok 1886, cz. 1, s. XXIX.

⁴² Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, op. cit., s. 181.

⁴³ W armii rosyjskiej najwyższym szczeblem taktycznym był korpus, dzielił się na dywizje, następnie brygady, pułki, bataliony i kompanie.

⁴⁴ J. Frejlich, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911, s. 13.

-obronnych. Dla potrzeb wojska wybudowane zostały kolejne koszary w rejonie dzisiejszych ulic Kopernika i Gorbatowa. Zwano je powszechnie koszarami Benedona od nazwiska żydowskiego budowniczego, Welweta Benedona, autora tych koszar. Po pożarach w Ostrołęce w I wojnie światowej pozostało tam zaledwie kilka budynków. Powracający ostrołęczanie nie mając dachu nad głową właśnie tam się osiedlili⁴⁵.

Ponieważ ilość wojsk rosyjskich w Ostrołęce miała ulec zwiększeniu, rozpoczęto organizowanie nowego obozu wojskowego i budowę nowych, przestronnych koszar, co umożliwić miało lepszą koncentrację oddziałów i szybsze przeprowadzenie mobilizacji. Z rozkazu warszawskiego generała gubernatora, Józefa Hurki, utworzono na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego kilka komisji ds. budowy koszar. Poczynając od 1882 r. budowane były umocnienia w Osowcu, Łomży, Ostrołęce, Ostrowi, Jabłonie, Zambrowie, Dęblinie, Przasnyszu i Różanie. Ciąg dalszy północnej flanki Królestwa miał być zabezpieczony przez przyczółek mostowy w Pułtusk, przedmoście w Serocku, twierdzą zegrzyńską, fort łącznikowy w Beniaminowie, przedmoście w Dębem oraz dwie twierdze – modlińską i warszawską⁴⁶. Do tego należy dodać umocnienia w Grodnie, Równem i Dubnie. W sumie stanowiło to tzw. czworobok ufortyfikowany. W zasadzie wszystkie zespoły koszarowe, w tym i w Ostrołęce, ale także „obóz sałykowski” w Ostrowi-Komorowie, „obóz kuźniewski” w Mławie i „obóz połtawski” w Przasnyszu, lokalizowane były w znacznym oddaleniu (zazwyczaj kilku kilometrów) od centrum miast. Wiązało się to z obawą przed częstymi pożarami, które – zdarzało się – trawiły doszczętnie tę część miasta z przeważnie drewnianą zabudową.

Ostrołęcka osada wojskowa została zlokalizowana w Wojciechowicach (wtedy będących ok. 3 km od Ostrołęki, dziś dzielnica miasta) po obu stronach drogi prowadzącej do Łomży. Budowa rozpoczęła się w r. 1886 i przez cztery lata trwały prace, których doglądałym z ramienia rządu carskiego w 1886 r. był Michał Kubalenko urzędujący w Ostrołęce⁴⁷. Pierwsze budynki zostały przekazane wojsku prawdopodobnie około 1890 r. Zasiedlił je 16. Głuchowski Pułk Dragonów⁴⁸. Zmienił on stacjonujący tu dotychczas (choć nie wiadomo dokładnie, od kiedy) 15. Szlisselburski Pułk Piechoty. O pobycie tej drugiej jednostki w Ostrołęce możemy dowiedzieć się z *Pamiętnoj książki łomżyńskiej guberni z 1886 r.*, gdzie podany jest wykaz pułkowników i podpułkowników z tej jednostki. Dowódcą Pułku Szlisselburskiego był płk Aleksander Piotrowicz Kulikow, a podpułkownikami: Józef Szyszko, Wasyl Głazatow, Karol Molski, Andrzej Plicyn, Władysław Kościński i Jocat Anfilow⁴⁹.

W 1892 r. rozpoczęto budowę dalszych obiektów dla potrzeb wojska. Głównym architektem był inż. Zajcew. Prace zostały zakończone w 1900 r. Wówczas to

⁴⁵ *Księga Żydów Ostrołęckich*, Ostrołęka–Tel Aviv 2002, s. 71.

⁴⁶ A. Dobroński, *Walory wojskowe guberni łomżyńskiej przed I wojną światową*, „Rocznik Białostocki” (t. XII) 1976, s. 231-233.

⁴⁷ *Pamiętniaja książka...*, rok 1886, s. 98.

⁴⁸ W 1916 r. zmieniono nazwę pułku z 16 na 6.

⁴⁹ *Pamiętniaja książka łomżyńskiej guberni na 1886 god*, Łomża 1886, cz. II, s. 99.

do Ostrołęki przybył 22. Pułk Niżegorodzki i 10. batalion saperów liczący pięć kompanii. Jako ostatni zakwaterował się 21. Pułk Muromski. Pułk Niżegorodzki i Muromski były starymi o przeszło 200-letniej tradycji pułkami. Ogółem rosyjskie siły wojskowe w Ostrołęce liczyły ponad 5000 żołnierzy (liczba cywilnych mieszkańców miasta w tym okresie wynosiła około 13 000) i w zasadzie w niezmiennym składzie i liczebności przetrwały aż do wybuchu I wojny światowej.

Wówczas to nadal w Ostrołęce stacjonował 6. Głuchowski Pułk Dragonów z VI Korpusu, sztab 6. dywizji piechoty oraz dowództwo 1. brygady, 21. Muromski Pułk Piechoty, 22. Niżegorodzki Pułk Piechoty i 10. batalion saperów (5. kompanii) z XV Korpusu. Pułk Niżegorodzki i Muromski tworzyły 1. brygadę 6. dywizji. Ogółem w Ostrołęce znajdowało się wówczas 5027 żołnierzy rosyjskich i 141 ich rodzin⁵⁰. Znany jest skład dowództwa jednostek wojskowych, stacjonujących w Ostrołęce i jego organizacja. Tak np. w 1894 r. dowódcą 6. Głuchowskiego Pułku Dragonów był płk Ludwik Fomin, jego zastępcami: ppłk Aleksander Bułatow i ppłk Aleksander Łukaszew⁵¹. Z kolei 21. Muromski Pułk Piechoty dowodzony był przez płka Aleksandra Pisarenkę⁵², zaś na czele 22. Niżegorodzkiego Pułku Jej Cesarskiej Wysokości stał płk Konstanty Rabiszewski.

Ogólna liczba obiektów wojskowych, wybudowanych w Ostrołęce wynosiła 21, w tym: 8 budynków koszarowych, 7 mieszkalnych, cerkiew, plebania, pralnia, lecznica dla koni, magazyn i komórka. Usytuowane były po obu stronach dawnej ulicy Łomżyńskiej (dziś to przede wszystkim ul. 1 Armii Wojska Polskiego, Łomżyńska i Legionowa). Koszary były wzniesione z czerwonej cegły na podmurówce z ciosów i głazów granitowych, nietynkowane. Cztery budynki były dwukondygnacyjne i cztery trójkondygnacyjne. Ogrzewanie budynków było piecowe, a oświetlenie lampami naftowymi. Do innych budynków zaliczyć należy: cerkiew, plebanię, lecznicę dla koni, pralnię, magazyn i komórkę.

Potrzeba budowy cerkwi pojawiła się z chwilą, gdy w mieście znalazła się większa ilość ludności rosyjskiej. Początkowo rolę tę prawdopodobnie spełniała kaplica znajdująca się w koszarach Benedona⁵³. Następnie wybudowana została drewniana cerkiew w Ostrołęce-Wojciechowicach. Pomieścić mogła około 300 osób, była więc niewystarczająca na tę liczbę żołnierzy. Postanowiono wybudować nową⁵⁴, na którą przeznaczono miejsce na tzw. Felkowej Górze przy drodze Ostrołęka – Ostrów. Wmurowanie kamienia węgielnego odbyło się 6 maja 1902 r., a uroczyste wyświęcenie 7 października 1904 r. W okresie międzywojennym cerkiew została przebudowana i mieściła się tam Szkoła Przemysłowo-Rzemieślnicza (dziś Zespół Szkół Zawodowych Nr 1 im. dr Józefa Psarskiego).

⁵⁰ A. Dobroński, *Walory wojskowe...*, op. cit., s. 247-248.

⁵¹ *Pamiętniaka książka...*, rok 1894, s. 279-281.

⁵² Ibidem.

⁵³ Tak wynika z relacji przekazanych autorowi przez najstarszych mieszkańców Ostrołęki m.in. Jana Tomczaka, Zofię Lendo i Kazimierza Karaszewskiego.

⁵⁴ Stara, drewniana cerkiew służyła mieszkańcom Ostrołęki jako pomieszczenie, gdzie organizowane były imprezy artystyczne i sportowe. Znajdowało się tam także kino. Budynek spłonął 6 grudnia 1968 r. Dzisiaj na tym miejscu znajduje się Dom Sportowca.

Ostatnią cerkwią zbudowaną w Ostrołęce była nowa, murowana cerkiew w Wojciechowicach, powstała niedługo przed wybuchem I wojny światowej. Po zajęciu miasta przez wojska niemieckie w 1915 r. mieścił się tam wojskowy lazaret, ale już w 1916 budynek przejęli katolicy⁵⁵. W okresie międzywojennym zamieniony został na rzymsko-katolicki kościół pod wezwaniem św. Wojciecha. Od 1921 r. spełniał rolę kościoła garnizonowego dla 5. Pułku Ułanów Zasławskich i 12. Dywizjonu Artylerii Konnej. W okresie 1958–1961 był zamknięty, a następnie został odrestaurowany – usunięto obydwie kopuły i dobudowano dwie zakrystie. Obecnie świątynia pełni rolę kościoła parafialnego dla mieszkańców Wojciechowic i jest obsługiwana przez księży pallotynów.

Żołnierze rosyjscy stacjonujący w Ostrołęce czynnie włączyli się w wydarzenia rewolucji 1905–1907 r. W początkach grudnia 1905 r. w koszarach wojskowych w Wojciechowicach wybuchł bunt w jednostce dragonów, piechoty i saperów, na co wpływ miała – poza sytuacją rewolucyjną w całym cesarstwie – działalność ostrołęckich organizacji PPS oraz SDKPiL. „Zbuntowani żołnierze podpalili koszary i zbili pułkownika oraz odmówili strzelania do Polaków”⁵⁶. Pobyt wojsk rosyjskich w Ostrołęce przerwał wybuch I wojny światowej. Ponieważ Ostrołęka znajdowała się w pobliżu granicy z Niemcami, stacjonujące tu pułki postawione zostały natychmiast w stan gotowości. Rozpoczęto także kopanie rowów strzeleckich i ustawiono karabiny maszynowe na prawym brzegu Narwi⁵⁷.

Dalszy rozwój miasta przerwała wojna, która szczególnie doświadczyła miasto w 1915 r., kiedy doszło w tym rejonie do bezpośredniego starcia rosyjsko-niemieckiego.

ABSTRACT

Jerzy Kijowski

Ostrołęka in the period of partition of Poland (selected problems)

The article presents the history of the powiat (county) of Ostrołęka since the 3rd partition of Poland, i.e. 1795 until the outbreak of World War I in 1914.

It must be mentioned that, in the years 1795–1866 the powiat covered the area of three former powiats, i.e. Ostrołęka, Ostrów Maz. and Nur, the size of about 2000 km² and was one of the largest in the Kingdom of Poland. The text especially emphasizes the economic and social subject matter, including attempts at development of the town (building a textile factory in the 20s, a rail link with adjacent towns, building barracks for soldiers). Demographic and educational matters as well as functioning of the town authorities are also portrayed.

⁵⁵ *Pamiętniaja kniżka...*, rok 1894, s. 57.

⁵⁶ J. Pawłowski, *Wojskowa działalność SDKPiL w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1956, s. 238.

⁵⁷ Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka...*, op. cit., s. 197.